

โคคดีในกัมพูชา¹

Bull Folklore in Cambodia

ดร.ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม
Dr.Chanchai Kongpiantham

บทคัดย่อ

กัมพูชาถือว่า “โค” เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับพญานาค คนเขมรนับถือโคมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครแล้ว พร้อมกันกับการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวณิกาย ซึ่งเป็นลัทธิที่บูชาพระศิวะในฐานะพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด เนื่องจากโคนั้นเป็นพาหนะของพระศิวะ ตามเทวาลัยที่สร้างอุทิศถวายแด่พระศิวะจึงมักสร้างรูปโคนทึบประดิษฐานไว้ด้วยเสมอ ต่อมาเมื่อศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวณิกายเสื่อมลงพร้อมกับการล่มสลายของเมืองพระนคร ความหมายของ “โคนทึบ” ได้ถูกแทนที่ด้วย “พระโค” ตัวละครเอกในนิทานพื้นบ้านเรื่อง “พระโค พระแก้ว” ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในสมัยละแวก ซึ่งเป็นสมัยที่เขมรถูกสยามกดขี่ข่มเหงอยู่เนืองๆ พระโคในยุคหลังนี้เป็นเครื่องหมายแทนความสุข คนเขมรเชื่อกันว่า ถ้าพระโคอยู่ ณ ที่ใด สถานที่นั้นจะปราศจากทุกข์ภัย ภัยธรรมชาติ หรือโรคระบาดทั้งปวง และสาเหตุที่สยามเจริญรุ่งเรืองขึ้นนั้น เป็นเพราะสยามจับตัวพระโค พระแก้วไปไว้ที่สยาม ส่วนเขมรนั้นก็กลับเสื่อมลงเรื่อยๆ จนกระทั่งเป็นอย่างที่เห็น เขมรใช้โคเพื่อสื่อความหมายในเชิงสัญลักษณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านรัฐศาสตร์ คือ โคเป็นเครื่องบำรุงขวัญกำลังใจในการสร้างบ้านแปงเมือง โคเป็นสัญลักษณ์ประจำชาติ และโคถูกใช้เป็นเครื่องมือในการปลุกกระแสชาตินิยม

คำสำคัญ : ความเชื่อเรื่องโค, สัญลักษณ์สัตว์, ประเทศกัมพูชา

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในงานวิจัยเรื่อง “สัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ประจำปีงบประมาณ 2558

Abstract

In Cambodia, the “bull” is regarded as a sacred animal the same as the nāga. Khmer have revered bulls since the Pre-Angkorian period, with the coming of Brahmanism, that is, Shivaism, a cult that worships Shiva as the supreme god. As Shiva’s steed, the image of Nandi bull was usually built by Shiva and seen together at shrines. Afterward, as the Brahmanic cult of Shivaism declined along with the disintegration of Angkor, the significance of the “Nandi bull” was replaced by that of “Phra Khoe”, the protagonist in the folktale “Phra Khoe and Phra Kaew”. This tradition started in the Lovek era when Cambodia was constantly oppressed by Siam. Phra Khoe during this later period was a sign of happiness. The Khmer believe that where there is Phra Khoe, there will be no famine, natural disasters, or plagues, and the reason Siam progressed well was that it captured Phra Khoe and Phra Kaew and took them to Siam, whereas Cambodia declined continually until it reached the state as seen at present. The Khmer use the bull to convey symbolic meanings, especially politically, that is, the bull is the booster of spirit in the building of the nation. The bull is the national symbol and is used as an instrument for stimulating nationalism.

Key words : Beliefs about the Bull, Animal Symbol, Cambodia

บทนำ

สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญที่สุดในกัมพูชาน่าจะมีอยู่ด้วยกัน 2 ชนิด คือ นาค กับโค เมื่อกล่าวถึงความเชื่อเรื่องนาคในสังคมกัมพูชา คนเขมรเชื่อว่านาคเป็นบรรพบุรุษของตน เห็นได้จากตำนานเรื่อง “พระทองนางนาค” ที่กล่าวถึงพระทอง ซึ่งเป็นกษัตริย์ต่างแคว้นที่ได้มาพบรักกับนางนาค (ในทางมานุษยวิทยานั้น นาค อาจหมายถึงคนเปลือย หรือคนพื้นถิ่นก็ได้ จนให้กำเนิดเผ่าพันธุ์เขมรขึ้น) เมื่อกัมพูชารับศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธเข้ามาในภายหลัง จึงได้ผสมผสานคติความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับศาสนาใหม่ที่รับมาจากอินเดียได้อย่างลงตัว เห็นได้จากตามปราสาทหินต่างๆ ที่มีก่านาคไปเป็นส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรม เช่น สะพานนาค ซึ่งความเชื่อในทางศาสนาพราหมณ์ นาคเป็นสัญลักษณ์ที่เชื่อมโลกสวรรค์กับโลกมนุษย์เข้าด้วยกัน สายรุ้งที่ปรากฏบนท้องฟ้า ก็คือนาคนั่นเอง หากแต่คนเขมรมีความเชื่อเพิ่มเข้ามาอีกว่า สะพานนาคนั้น คือสไบของนางนาคที่พาพระทองลงไปยังนครบาดาล เป็นต้น หรือพระพุทธรูปปางนาคปรก ซึ่งถือเป็นพระพุทธรูปปางสำคัญที่คนเขมรให้ความเคารพบูชากันมากกว่าพระพุทธรูปปางอื่นๆ เนื่องจากคนเขมรรู้สึกว่า การกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปปางนี้ นั้นเท่ากับว่าได้กราบไหว้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และบรรพบุรุษของตน ทั้งๆ ที่ความจริงแล้ว นาคที่ปรากฏในพระพุทธรูปปางนาคปรก หมายถึง “พญานาคมุจลินทร์” ไม่ได้หมายถึง “นางนาคโสมา” แต่อย่างใด

ส่วนคติความเชื่อเรื่องโคในสังคมเขมร กลับสวนทางกับความเชื่อเรื่องนาอย่างสิ้นเชิง คือไม่ได้เริ่มต้นมาจากความเชื่อดั้งเดิม แล้วเข้าไปผสมผสานกับสายธารความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาพุทธ หากแต่เริ่มต้นจากศาสนาพราหมณ์ และปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นความเชื่อแบบเขมร ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทความนี้ รวมถึงบทบาทหน้าที่ของ “โค” ในเชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในวัฒนธรรมเขมรด้วย

โคคติในอาณาจักรเขมรโบราณ

“โค” เป็นสัตว์ที่คนอินเดียให้ความเคารพนับถือมากมาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ เห็นได้จากในคัมภีร์ฤคเวท มีการให้ฉายาแด่พระอินทร์ ซึ่งเป็นเทพเจ้าที่สำคัญที่สุดในยุคนั้นว่าเป็นเหมือน “โคตัวผู้” เพราะคนอินเดียโบราณผูกพันกับโคมาก จึงไม่น่าแปลกใจเลยที่ในคัมภีร์พระเวทจะปรากฏคำที่มีความหมายว่า โค อยู่นับสิบคำ นอกจากนี้ กรวีอินเดียยังนิยมนำปรากฏการณ์ทางธรรมชาติไปเปรียบเทียบกับโค เช่น เสียงฟ้าร้องว่าคือเสียงของโคร้อง เป็นต้น โคเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่พึงฆ่า จึงไดนามอีกนามหนึ่งว่า “อฆนยา” ทั้งนี้เป็นเพราะโคได้ให้ของขวัญอันมีค่า 5 อย่างแก่มนุษย์ คือ นมสด นมเปรี้ยว เนย มูล และน้ำมูล ซึ่งเมื่อนำมารวมกันแล้วจะกลายเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในพิธีล้างบาป พิธีการเข้าสู่สันยาสี และในพิธีศพ เป็นต้น (วิสุทธ์ บุษยกุล. ม.ป.ป.: 209-215)

ประเทศกัมพูชาถือเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญที่อยู่ระหว่างจีนและอินเดีย และเป็นดินแดนที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดีย หรือถูกทำให้เป็นอินเดีย (Indianization) มาตั้งแต่ยุคก่อนเมืองพระนครแล้ว คือตั้งแต่อาณาจักรฟูนัน สันนิษฐานว่าอารยธรรมอินเดียขยายอิทธิพลไปทั่วทั้งภูมิภาคโดยมีจุดเริ่มต้นที่ดินแดนกัมพูชา สิ่งสำคัญที่ชาวกัมพูชาได้รับมาจากอินเดีย นั่นคือ วัฒนธรรมทางภาษา รวมทั้งศาสนาสำคัญ 2 ศาสนา ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างสรรค์อารยธรรมเขมร (Roveda Vittorio. 2000: 8)

ก่อนหน้าที่ศาสนาจากอินเดียจะเผยแผ่เข้ามายังดินแดนกัมพูชานั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่าคนกัมพูชานับถือหรือบูชาโคแต่ประการใด จวบจนกระทั่งเมื่อศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นนิกายสำคัญที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่ได้เข้ามาในดินแดนกัมพูชา และได้รับความนิยมสูงสุดในดินแดนดังกล่าว ความเชื่อในเรื่องการนับถือโคว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์จึงปรากฏขึ้น ซึ่งโคที่ว่านี้คือ “โคนนทิต” พาหนะของพระศิวะนั้นเอง ส่วนในลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งเป็นนิกายที่นับถือพระวิษณุหรือพระนารายณ์เป็นใหญ่นั้น ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการบูชาโคแต่ประการใด ขณะที่ศาสนาพุทธนิกายมหายานและนิกายเถรวาทนั้น แทบจะไม่ได้ให้ความสำคัญกับโคเลย ศาสนสถานที่สูงขึ้นเนื่องด้วยคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย จะประดิษฐานศิวลึงค์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะ และประติมากรรมรูปโคนนทิตที่หันหน้าเข้าหาศาสนาสถานนั้นๆ ในประเทศอินเดียเชื่อกันว่า นอกจากโคนนทิตจะเป็นพาหนะของพระศิวะแล้ว โคนนทิตยังเป็นอวตารปางหนึ่งของพระศิวะอีกด้วย

“โคนนทิต” ถือเป็นอวตารของพระศิวะในรูปของสัตว์ จารึกที่ปราสาทเทวดาทรงโค (**រូតនាគិះគេវ**) ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545-1593) ได้ปรากฏภาพพระศิวะทรงโคนนทิต เบื้องล่างปรากฏ

คำจารึกมีใจความว่า “ขอสรรเสริญแต่พระอิศวรผู้ทรงทัตพระจันทร์เป็นปิ่น พระองค์ทรงมีเขายู่นเหนือพระเศียรคือพระจันทร์เสี้ยว และทรงทาพระองค์ด้วยขี้เถ้า พระองค์ทรงรับสั่งว่า โคของข้าพเจ้าสีขาวและมีเขา และพระองค์ก็ทรงอวดารลงมาเป็นโค” (สุภัทรดิศ ดิศกุล. 2547: 40-41)

ในจารึกเขมรได้กล่าวถึงการสร้างประติมากรรมรูปโคนันทีไว้หลายหลักด้วยกัน เช่น ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12 เจ้าชายจิตรเสน (ศรีมหันทรวรมัน) ทรงสร้างรูปโคนันทีไว้ 2 รูป เพื่อเฉลิมฉลองชัยชนะที่พระองค์ทรงมีเหนืออาณาจักรพุนัน หรือในสมัยพระเจ้าอโศกนรวิกรมที่ 1 มีการสร้างโคนันทีที่หล่อด้วยเงิน ซึ่งศาสตราจารย์เซเดสได้สันนิษฐานว่า รูปเคารพดังกล่าวน่าจะตั้งอยู่ที่ปราสาทสมโบรีไพรกุกหลังที่ 2 ตรงข้ามกับรูปพระประหลิตเศวต (พระอิศวรทรงยิ้ม) การสร้างรูปโคนันทีนี้ปรากฏเรื่อยมาจนกระทั่งถึงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือ 8 ดังปรากฏหลักฐาน คือ จารึกที่ปราสาทตาแก้ว (สุภัทรดิศ ดิศกุล. 2547: 87-88)

ปราสาทหินเขมรที่สร้างอุทิศถวายให้แก่พระศิวะ นอกจากจะปรากฏศิลปะแล้ว มักปรากฏรูปสลักโคนันทีด้วยเสมอ เช่น ที่ปราสาทวัดภู ประเทศลาว หรือปราสาทตาเมือนธม ประเทศไทย เป็นต้น

ประติมากรรมรูปโคนันทีในศิลปะเขมร มักจะมีตาที่สามปรากฏอยู่ที่ตรงกลางหน้าผาก ทำให้คนเขมรยุคหลังเชื่อว่า เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเวทมนต์อาคม (บุญ อนุรักษ์. 2009: 4) และเมื่อศาสนาพราหมณ์เสื่อมลงศาสนาพุทธ นิกายเถรวาทได้เข้ามาแทนที่ ประติมากรรมรูปโคนันทีที่มีอยู่มากมายจึงถูกนิยามความหมายใหม่ จากพาหนะของพระศิวะ มาเป็นพระโค ตัวละครเอกในนิทานพื้นบ้านเรื่องพระโค พระแก้ว

โคคดีในสมัยหลังเมืองพระนคร

เมื่อศาสนาพราหมณ์ในเขมรเสื่อมลง พร้อมกับการล่มสลายของเมืองพระนคร (สมัยเมืองพระนครคือช่วงศตวรรษที่ 9-15 ส่วนสมัยหลังเมืองพระนครคือช่วงศตวรรษที่ 15-19) ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับโคได้แปรเปลี่ยนไป กล่าวคือ จากที่ “โค” เคยมีความสำคัญในฐานะของสัตว์พาหนะของพระศิวะ ได้กลายมาเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในนิทานพื้นบ้านเรื่อง “พระโค พระแก้ว” ซึ่งนิทานพื้นบ้านเรื่องนี้ได้รับความนิยมอย่างสูงตั้งแต่สมัยละแวกเรื่อยมา (สันนิษฐานว่า นิทานพื้นบ้านเรื่อง “พระโค พระแก้ว” นี้ น่าจะเกิดขึ้นในช่วงสมัยละแวก ที่สยามเข้ามารุกรานเขมรอย่างหนัก แล้วนำทรัพย์สินสมบัติกลับไปยังประเทศของตน) เนื้อเรื่องมีอยู่ว่า

สามีภรรยาคู่หนึ่งอาศัยอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข จนกระทั่งภรรยาตั้งครรภ์ สามีจึงได้พาภรรยาไปหาพระครูให้ช่วยตรวจดวงชะตาให้ พระครูกล่าวว่า จะมีผู้มีบุญลงมาเกิดด้วย แต่ห้ามภรรยาของชายผู้นี้ทานมะม่วงดิบอย่างเด็ดขาด สามีก็รับคำและพยายามควบคุมไม่ให้ภรรยาทานมะม่วงดิบ แต่ภรรยากลับแพ้ท้องอยากทานมะม่วงดิบมาก พอสามีไม่อยู่บ้าน เธอจึงออกไปปิ่นเก็บมะม่วง และได้พลัดตกลงมาจนต้องแตกตาย ปรากฏว่าได้มีลูกโคออกมาจากท้องของนาง มันเดินไปตามพ่อมาช่วยน้องชาย ต่อมาภายหลัง พอชาวบ้านรู้ว่าสามีภรรยาคู่นี้มีลูกเป็นโค จึงพากันขับไล่ครอบครัวนี้ให้ออกไปจากหมู่บ้าน

วันหนึ่ง พระแก้วได้ออกไปวิ่งเล่นกับเด็กเลี้ยงโค เห็นลูกชาวบ้านเอาข้าวห่อออกมานั่งกินกัน เลยให้นึกอยากกินบ้าง หากแต่ถูกเด็กเหล่านั้นปฏิเสธ พระโคจึงคลบ้นตาลให้เกิดอาหารหวานคาวบรรจุอยู่ในภาชนะเงิน ภาชนะทองพร้อมสรรพ เอามาให้พระแก้วกิน เมื่อพระแก้วกินอาหารเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระโคจึงกลืน ภาชนะกลับเข้าไปในท้องตามเดิม เด็กเลี้ยงโคเห็นเหตุการณ์ทั้งหมดตั้งแต่ต้นจนจบ จึงพากันไปฟ้องพ่อแม่ของตน ฝ่ายพวกชาวบ้านเมื่อได้ยินลูกหลานมาเล่าเรื่องราวดังนี้ บังเกิดความโลภจึงพากันมาล้อมจับพระโคไว้ พระโคสั่งให้พระแก้วจับหางของตนไว้ให้แน่น แล้วพาพระแก้วเหาะหนีไป กล่าวฝ่ายบิดา เมื่อพระโค พระแก้ว หายออกไปจากบ้านยังไม่มีวีแววว่าจะกลับมา ก็ออกตามหา สุดท้ายก็สิ้นใจที่ในป่า ต่อมาพระแก้วได้พบกับนางเพา ธิดากษัตริย์ละแวก คนทั้งสองมีใจต่อกัน ในที่สุดพระแก้วได้อภิเษกกับพระราชธิดา เป็นพระราชบุตรชายของกษัตริย์

เมื่อพระโคอาศัยอยู่ ณ ที่ใด ณ ที่นั้นก็เต็มไปด้วยความสมบูรณ์พูนสุข ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บมาย่ำยีประชาชน จนกิตติศัพท์ของพระโคเลื่องลือไปถึงพระกรรณของกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา พระองค์จึงส่งราชทูตเข้ามาทำประลองแข่งขันกับกษัตริย์ผู้ครองกรุงละแวก โดยมีเดิมพันเป็นบ้านเมือง

พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทำพนันชนไก่ พระโคก็แปลงกายมาเป็นไก่ และสามารถเอาชนะไก่ชนจากกรุงศรีอยุธยาได้อย่างง่ายดาย พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาไม่ทรงลงความพยายาม จึงทรงทำพนันชนช้าง พระโคก็แปลงกายเป็นช้าง และสามารถเอาชนะช้างศึกจากกรุงศรีอยุธยาได้อย่างง่ายดายอีกครั้ง สุดท้ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงทำพนันชนโค คราวนี้กรุงศรีอยุธยาใช้โคยนต์มาประลอง พระโคไม่สามารถสู้ฤทธิ์โคยนต์ได้จึงบอกให้พระแก้วและนางเพาจับที่หางของตนไว้ให้ดี ว่าแล้วพระโคก็พาพระแก้วและนางเพาเหาะขึ้นฟ้า นางเพาหมดแรงไม่สามารถเกาะหางพระโคไว้ได้อีกต่อไป นางจึงปล่อยมือ ร่วงตกลงมาเสียชีวิต ส่วนพระโคกับพระแก้วได้ถูกทหารไทยล้อมจับตัวได้ในที่สุด ต่อมาพระโคได้พาพระแก้วหนีออกมาจากกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ ทั้งคู่พากันระหกระเห่ร่อน หนีจากการติดตามของสยาม หากแต่ในที่สุดพระโค พระแก้วก็ถูกจับได้ และถูกคุมขังไว้ในปราสาท ที่มีทหารอารักขาอย่างแน่นหนา ทำให้พระองค์ไม่สามารถหนีกลับมายังประเทศกัมพูชาได้อีกเลย เมื่อพระโคประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา จึงทำให้กรุงศรีอยุธยาเจริญขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่ประเทศเขมรนั้นค่อยๆ เสื่อมลงจนมาถึงปัจจุบัน (Preap Chan Mara; & Van Sovanny. 2001: 1-37)

ศานติ ภัคดีคำ (2552: 62-68) เขียนเรื่อง “พระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้ว : พระแก้วมรกตจริงหรือ?” ไว้ในหนังสือ เขมร “ถกสยาม” อธิบายว่า พระโคเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์ การที่ชาวบ้านพากันขับไล่พระโค พระแก้วออกจากหมู่บ้าน เนื่องจากแม่ของพระโค พระแก้วคลอดลูกออกมาเป็นโคจึงพากันรังเกียจตีความว่าเนื่องจากในสมัยนั้นประชาชนเลิกล้มถือศาสนาพราหมณ์แล้ว เพราะฉะนั้นพระแก้วจึงอยู่ในเมืองไม่ได้ด้วยเหตุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ และการที่พระโคคายอาหารทิพย์ออกมาจากปากให้พระแก้วกินนั้น คือการที่พระแก้วรับความรู้จากศาสนาพราหมณ์ ศานติสรุปในตอนท้ายว่า **พระโคน่าจะหมายถึงความรู้อันเนื่อง**

ด้วยศาสนาพราหมณ์ หรือความรู้ที่เขมรได้รับจากอินเดีย ส่วนพระแก้ว น่าจะหมายถึงเชื้อพระวงศ์เขมร คือ พระยาแก้ว ซึ่งถูกกล่าวถึงในเอกสารทางประวัติศาสตร์หลายครั้ง สัญลักษณ์ของพระราชอำนาจทางการเมืองเขมรที่ย้ายมาไว้ที่กรุงศรีอยุธยา

ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อสรุปดังกล่าวของศานติแต่ไม่เห็นด้วยในประเด็นย่อยเรื่องที่ว่าบ้านพากันขับไล่พระโค พระแก้วออกมาจากหมู่บ้าน โดยตีความในเชิงสัญลักษณ์ว่า พระโคคือศาสนาพราหมณ์ และพระแก้ว คือ กษัตริย์ หรือเชื้อพระวงศ์ ผู้ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ หรือนับถือศาสนาพราหมณ์ และเพราะเหตุที่คนในสมัยนั้นไม่นับถือศาสนาพราหมณ์แล้ว ชาวบ้านจึงพากันขับไล่พระโค (ศาสนาพราหมณ์) และพระแก้ว (กษัตริย์ หรือเชื้อพระวงศ์ที่นับถือศาสนาพราหมณ์) ออกไป ผู้เขียนมองว่า การขับไล่พระโค พระแก้วออกไปจากหมู่บ้านน่าจะมาจากสาเหตุเพราะพระโคถือกำเนิดผิดธรรมชาติมากกว่า ซึ่งคนเขมรมองว่าเป็นกาลกิณี ไม่น่าที่จะเกี่ยวข้องกับการรังเกียจศาสนาพราหมณ์แต่ประการใด เพราะการนับถือศาสนาในประเทศเขมรนั้นมีลักษณะผสมผสานทั้งศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และการนับถือผีเข้าไว้ด้วยกัน คนเขมรไม่เคยรังเกียจศาสนาพราหมณ์ แม้ว่าศาสนาพราหมณ์จะเสื่อมลง หากแต่ไม่ได้ถูกกำจัดจนหมดสิ้นชนิดถอนรากถอนโคนแต่อย่างใด จวบจนปัจจุบันคนเขมรก็ยังคงกราบไหว้พระพุทธรูป บูชาเทพ และนับถือผี (เนียะตา) เช่นเดียวกับคนไทย ซึ่งมีลักษณะการนับถือศาสนาแบบ “พุทธกับไสยไปด้วยกัน”

ณ ที่วัดตรอแพงแกง (វត្តត្រពាំង) ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญในสมัยละแวกเพียงแห่งเดียวที่ยังคงหลงเหลืออยู่มาจนถึงปัจจุบันนี้ มีวิหารอยู่หลังหนึ่งชื่อ “วิหารพระโค พระแก้ว” ภายในมีภาพจิตรกรรมฝาผนังบอกเล่าเรื่องราวพระโค พระแก้วตั้งแต่ต้นจนจบ

ชาวเขมรเชื่อกันว่า วิหารพระโค พระแก้ว ภายในวัดตรอแพงแกงนี้เป็นสถานที่ซึ่งเคยประดิษฐานพระโค พระแก้วองค์จริงก่อนที่จะถูกสยามนำไปไว้ที่กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นวิหารแห่งนี้จึงมีความสำคัญมาก ปัจจุบันภายในวิหารพระโค พระแก้ว ได้ประดิษฐานพระโคซึ่งหล่อขึ้นใหม่ในภายหลัง นอกจากนี้ยังมีรูปปั้นพระแก้วนางเพา รวมทั้งรูปพ่อแม่ของพระโค พระแก้วประดิษฐานอยู่ด้วย (ศานติ ภัคดีคำ, 2556: 35)

ภาพที่ 1 ประติมากรรมรูปพระโค ที่วิหารพระโค พระแก้ว ณ วัดตรอแพงแกง กรุงละแวก

ภาพที่ 2 จิตรกรรมฝาผนังที่วิหารพระโค ณ วัดตรอกแพ่งแกง กรุงเทพฯ ในภาพเป็นตอนที่พระโคคายอาหารให้พระแก้วบริโภคน

โค จึงเป็นเสมือนสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในสังคมเขมร และถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ในเชิงการเมืองอยู่หลายครั้ง เพื่อสร้างความรู้สึกชาตินิยม และเกลียดชังศัตรูของชาติ นั่นคือสยาม หรือไทย

สัญลักษณ์โคกับด้านรัฐศาสตร์

โค เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ที่กัมพูชานำมาใช้สร้างความหมายในเชิงรัฐศาสตร์อยู่บ่อยครั้ง กล่าวคือ โคนถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ในการสร้างบ้านแปงเมือง โคนถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ประจำชาติ และโคถูกนำมาใช้ในการปลุกกระแสชาตินิยม

- โคน เป็นเครื่องบำรุงขวัญกำลังใจในการสร้างบ้านแปงเมือง

“พนมเปญ” ได้กลายมาเป็นเมืองหลวงของกัมพูชาในปี ค.ศ. 1446 ตรงกับรัชกาลพระบาทพญาเยาต เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระประสงค์จะหนีให้ไกลจากศัตรูสำคัญคือสยาม ซึ่งยกกองทัพเข้ามาตีเมืองพระนครอยู่เนืองๆ หากแต่ในรัชกาลต่อมา ได้มีการย้ายราชธานีจากเมืองพนมเปญไปยังเมืองลแวก และเมืองอุดงค์ตามลำดับ ก่อนที่จะย้ายกลับมาตั้งเมืองพนมเปญตามเดิมในรัชกาลของพระบาทนโรดม ในปี ค.ศ. 1866 ในการสร้างบ้านแปงเมืองนี้ คติความเชื่อเรื่องพระโคได้เข้ามามีส่วนสำคัญในการประกอบสร้างความหมายของราชธานีแห่งใหม่นี้ด้วย

สถานที่สำคัญของเมืองพนมเปญ นอกจาก “วัดพนม” (វត្តភ្នំ) ซึ่งถือเป็นบริเวณสะดือเมืองแล้ว ยังมีพระราชวังจตุมุขมงคล (ព្រះបរមរាជវាំង) ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และมีส่วนที่เป็นวัด ซึ่งเป็นวัดในวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวังของไทยอีกด้วย วัดนี้มีชื่อว่า “วัดอุโบสถรัตนาราม” (វត្តឧបោសត្រណារម) หรือ “พระวิหารพระแก้ว” (ព្រះវិហារព្រះរតន) แต่ชาวตะวันตกมักเรียกกันว่า “วิหารเงิน” (Silver Pagoda) เนื่องจากภายในพระวิหารบูด้วยแผ่นเงินนั่นเอง

ทางด้านทิศเหนือของพระวิหารพระแก้ว เป็นที่ตั้งของพระมณฑป ซึ่งภายในประดิษฐานพระไตรปิฎกอยู่ นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปพระโคสำริดขนาดใหญ่ตั้งอยู่ตรงกลาง แม้จะไม่ได้นำมาตั้งพร้อมกับการสร้างวัดพระแก้ว ทว่าการนำประติมากรรมดังกล่าวมาตั้งในสมัยหลังนั้นเท่ากับว่า ทำให้การสร้างบ้านแปงเมืองนั้นเสร็จสมบูรณ์

การตั้งรูปพระโคไว้ในสถานที่ดังกล่าวสัมพันธ์กับความเชื่อที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านเรื่องพระโคพระแก้วที่ว่า ในท้องของพระโคนั้นบรรจุคัมภีร์พระเวท รวมทั้งสรรพวิทยาการต่างๆ ไว้มากมาย ซึ่งถ้าเราแทนคัมภีร์ดังกล่าวด้วยพระไตรปิฎกแล้ว ก็ให้เห็นได้ว่า ประติมากรรมรูปพระโคในพระมณฑปพระไตรปิฎกนั้นสวมเข้ากับความเชื่อในนิทานพื้นบ้านเรื่องพระโค พระแก้วได้อย่างสนิทพอดี

มณฑปที่ประดิษฐานรูปประติมากรรมพระโค อยู่ไม่ไกลจากพระอุโบสถที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตนัก ถ้าวิเคราะห์ความหมายในเชิงสัญลักษณ์จะพบว่า พระแก้วมรกต นอกจากจะเป็นเสมือนรูปแทนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ยังอาจหมายถึง “พระแก้ว” วิบุรุษในนิทานพื้นบ้านได้ด้วย และเมื่อพระโค พระแก้วได้กลับมาอยู่รวมกันในราชธานีแห่งใหม่นี้อีกครั้ง ย่อมสื่อความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่า บัดนี้ถึงเวลาแล้ว ที่ประเทศกัมพูชาจะกลับมารุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งอดีตที่เคยเป็น เพราะคนกัมพูชาเชื่อกันว่า ถ้าพระโคอยู่ ณ ที่ใด ที่นั่นจะมีแต่ความสุข ความอุดมสมบูรณ์ ปราศจากภัยจากความอดอยากยากไร้ หรือภัยธรรมชาติต่างๆ ถือเป็นการบำรุงขวัญกำลังใจให้แก่อาณาประชาราษฎร์ได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 3 พระมณฑปที่ประดิษฐานพระไตรปิฎก หรือที่คนกัมพูชารู้จักกันในนาม “ปราสาทพระโค”

เพราะนอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกแล้ว ยังเป็นสถานที่ประดิษฐานรูปพระโคโลสาริตอีกด้วย

ภาพที่ 4 พระโคโลสาริตภายในมณฑลพระไตรปิฎก พระโคอยู่ในอิริยาบถหมอบไปทางขวา ที่คอมีกระดิ่งและพวงมาลัยคล้องอยู่ บนกลางหน้าผากมีดวงตาที่สามปรากฏอยู่

- โค สัญลักษณ์ประจำชาติ

กัมพูชามีสัญลักษณ์ประจำชาติอยู่ด้วยกันหลายอย่าง เช่น ปราสาทนครวัด ซึ่งถือเป็นจิตวิญญาณของชาติ เพราะไม่ว่ากัมพูชาจะเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบใด เปลี่ยนรูปแบบธงชาติมากี่ครั้ง ทว่าสิ่งหนึ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง นั่นคือ รูปปราสาทนครวัดที่ปรากฏอยู่บนพื้นธงชาติ แม้แต่เพลงชาติเขมร หรือเพลง “นครราช” เองก็ยังคงกล่าวถึงปราสาทหินและพระมหากษัตริย์ผู้สร้างปราสาทหินเหล่านั้นด้วยความรู้สึกยกย่องเทิดทูน

กัมพูชาก็ยังให้ “ดอกกล้วยไม้” เป็นดอกไม้ประจำชาติ เพราะเป็นดอกไม้ที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณทางเข้าเมืองพระนคร ในงานกีฬานานาชาติมักพบการเปรียบเทียบกับผู้หญิงกัมพูชากับดอกไม้ชนิดนี้อยู่บ่อยครั้งเป็นเพราะคุณลักษณะพิเศษคือรูปลักษณ์ความงามที่ไม่ฉูดฉาดและกลิ่นหอมชื่นใจของดอกไม้ชนิดนี้ที่เหมือนกับผู้หญิงชาวกัมพูชาที่มีความงามเป็นธรรมชาติ ไม่ฉูดฉาด รวมทั้งมีกิริยามารยาทเรียบร้อยน่าชม ส่วนสัตว์ประจำชาตินั้น สมเด็จพระนโรดม สีหนุได้ทรงยกย่องให้ “โคไพร” (គោរទ្រព) เป็นสัญลักษณ์ของประเทศ เพราะโคไพรเป็นสัตว์ที่มีอยู่แต่เฉพาะในประเทศกัมพูชาเพียงแห่งเดียวเท่านั้น (โศธ ธารังกูณวลี . 2009: 161) โคไพร หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “กูปรี” เป็นสัตว์ประเภทกระทิง เป็นสัตว์หายากและใกล้สูญพันธุ์ เชื่อว่าพบได้ตามบริเวณชายแดนกัมพูชา - ไทย โคไพรเป็นสัตว์ที่มีขนาดใหญ่ โคนขาใหญ่ มีกีบคู่ และปลายหางเป็นพู่ขน ตามทฤษฎีของผู้เขียนคิดว่า เหตุผลสำคัญที่พระบิดาแห่งเอกราชชาติ คือ สมเด็จพระนโรดม สีหนุทรงเลือกโคไพรให้เป็นสัญลักษณ์ประจำชาตินั้น คงไม่ใช่เป็นเพียงเพราะสัตว์ชนิดนี้นั้นเป็นสัตว์หายาก และมีอยู่เฉพาะแต่ในประเทศกัมพูชาแต่เพียงอย่างเดียวเป็นแน่ แต่หากเป็นเพราะสัตว์ชนิดนี้ยังเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่คนเขมรให้ความเคารพบูชาอีกด้วย

ความน่าสนใจประการหนึ่งอยู่ที่ชื่อของประเทศกัมพูชา คือ “กัมพูชะ” หรือ “กัมโพช” นี้ ไปตรงกับชื่ออาณาจักรโบราณของอินเดียอาณาจักรหนึ่ง คือ กัมโพชะ ในคัมภีร์ฤคเวท หมวดอธิสัมภวะ² มีข้อความปรากฏว่า ชาวกัมโพชะ เชื่อว่าตนมีกำเนิดมาจากโค (ส. พลายน้อย. 2541: 3) ซึ่งก็มาพ้องกับคติความเชื่อของชาวกัมพูชาโดยบังเอิญ ที่นับถือโคเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ด้วยเช่นกัน

การมีสัตว์ประจำชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์ชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการสร้างความรู้สึกชาตินิยม ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ เพราะ “ความเป็นชาติ” เป็นสิ่งที่เป็นนามธรรม เป็นเรื่องของชุมชนในจินตนาการที่จำเป็นจะต้องสร้างสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรมขึ้น เพื่อร้อยรัดคนในชาติให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั่นเอง

ภาพที่ 5 กูปรี หรือโคป่า สัตว์ประจำชาติของกัมพูชา

- โค กับการถูกใช้เป็นเครื่องมือในการปลุกกระแสชาตินิยม

ช่วงทศวรรษที่ 60 ในสมัยสังคมนิยม ที่ประเทศไทยและประเทศเขมรมีกรณีพิพาทกันเรื่องปราสาทเขาพระวิหารนั้น คณะนาฏศิลป์หลวงของกัมพูชาได้จัดการแสดงเรื่อง “พระโค พระแก้ว” เพื่อปลุกกระแสชาตินิยม (Nationalistic feeling) ขึ้นในหมู่ชาวเขมร เพื่อให้รวมพลังกันลุกขึ้นมาต่อสู้กับสยาม เพื่อเกิดขึ้นในหมู่นักกัมพูชาได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพมากที่สุด เพราะแม้แต่คนที่อ่านหนังสือไม่ออก เขียนหนังสือไม่ได้ ก็สามารถรับรู้เรื่องราวและเกลียดชังไทยไปด้วยแย่งชิงปราสาทพระวิหารกลับคืนมา (บุญ ๒๕๕๖ : 2009: 22) เป็นการสร้างความเกลียดชังสยามหรือไทยให้

²ในคัมภีร์ดังกล่าว ยังกล่าวอีกว่า ชาวกูรู เชื่อว่าตนมีกำเนิดจากเต่า ชาวอิรวาตะ เชื่อว่าตนมีกำเนิดมาจากช้าง ชาวคันธาระ หรือชาวคันธารี เชื่อว่าตนมีกำเนิดมาจากม้า ส่วนชาวกุลิ เชื่อว่าตนกำเนิดมาจากหงส์ เป็นการนับถือสัตว์ประจำเผ่า (Totemism) (ส. พลายน้อย. 2541: 3)

ศานติ ภัคดีคำได้กล่าวถึงเรื่อง “เขมร “เขม่น” ไทยในแบบเรียนประวัติศาสตร์กัมพูชา” ว่า ในแบบเรียน “ประวัติศาสตร์เขมร ภาคที่ 2” ของตรีง เจียนัน ได้ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงพระโค พระแก้วไว้ในทำนอง เสียดยสรูปความได้ว่า นอกจากสยามจะจับตัวพระอุโยราชศรีสุริโยพรรณ พระราชบุตร และนักปราชญ์ ราชบัณฑิตกลับไปยังกรุงศรีอยุธยาแล้ว สยามยังได้นำรูปประติมากรรมพระโค พระแก้วกลับไปด้วย (ศานติ ภัคดี คำ. 2546: 164) ความหมายระหว่างบรรทัดที่ตรีง เจียนัน ต้องการจะกล่าวคือ พระโค พระแก้ว เป็นเสมือน สัญลักษณ์ของชาติ เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนกัมพูชาเคารพบูชา การกระทำเช่นนี้ของสยามจึงเป็นการ “ปล้น” เอา ดวงใจของชาวกัมพูชาไป ทำให้ความรู้สึกเกลียดชังไทยแพร่ขยายไปในหมู่ปัญญาชนอย่างกว้างขวาง

นอกจากแบบเรียนแล้ว เรื่องราวของพระโค พระแก้วยังปรากฏในรูปของวรรณคดีร้อยกรอง จัดพิมพ์ โดยองค์กร JSRC ผู้แต่งคือนายเกา (๑๘๖๖) เป็นเชื้อสายเจ้าเมือง แต่งขึ้นในวันแรม 6 ค่ำเดือนสวนมาส (อ่านว่า สะ-วะ-นะ-มาด) หรือเดือนเก้าทางจันทรคติ ไม่ปรากฏศักราชที่แต่ง แร้งบันดาลใจในการแต่งมาจากการไป ฟังนายโฆซบ์เรื่อง “พระโค พระแก้ว” จึงนำมาแต่งเป็นวรรณคดีลายลักษณ์ แต่งด้วยบทพากย์ 7 (ตรงกับกลอน 7 ของไทย) เล่าเรื่องพระโค พระแก้วตั้งแต่ต้นจนจบ

วรรณกรรมเยาวชนแบบที่เด็กอ่านได้ ผู้ใหญ่อ่านดี ใช้ภาษาร้อยแก้วธรรมดาเข้าใจง่าย ปรากฏขึ้นในยุค หลัง โดยจัดพิมพ์เป็นภาพสี 2 ภาษา คือ ภาษาเขมรและภาษาอังกฤษ เล่มแรกจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ไรมุม ในปี ค.ศ.2001 ใช้ชื่อว่า “พระโค พระแก้ว” ส่วนเล่มต่อมาจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ Reading Books ใช้ชื่อว่า “เวท มนต์พระโค” โดยแบ่งออกเป็นภาคที่ 1 และ 2 จัดพิมพ์ในปี ค.ศ. 2009 ในวรรณกรรมเยาวชนเล่มหลังนี้มีการ ปลุกฝังความรู้สึกเกลียดชังศัตรูของชาติคือสยามให้แก่คนกัมพูชาตั้งแต่ยังเยาว์ นอกจากพฤติกรรมของสยามใน เรื่องจะน่ารังเกียจแล้ว คำที่ผู้เขียนใช้เรียกสยาม ก็เป็นคำที่มีความหมายในเชิงลบ เช่น “สยามจัญไร” เป็นต้น

บทสรุป

โคเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่คนกัมพูชาให้ความเคารพนับถือ ความเชื่อเรื่องโคไม่ใช้คติดั้งเดิมของชาวกัมพูชา หากแต่เป็นคติที่เกิดขึ้นพร้อมกับการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร เมื่อ ศาสนาพราหมณ์เสื่อมลงไปพร้อมๆ กับการล่มสลายของเมืองพระนคร โคนันท์ตามคติความเชื่อเดิมจึงได้ถูก แทนที่ด้วยพระโค ตัวเอกในนิทานพื้นบ้านสมัยละแวกเรื่อง “พระโค พระแก้ว” แทน

พระโคในนิทานพื้นบ้านเรื่องพระโค พระแก้วได้รับความนิยมนอย่างสูง มีสถานที่ซึ่งเชื่อว่ามี ความเกี่ยวข้องกับเรื่องพระโค พระแก้วอยู่ที่วัดตอแพ่งแกง วัดเก่าแกในสมัยละแวก นอกจากนี้เรื่องราวของพระโค พระแก้วยังถูกหยิบนำมาผลิตซ้ำอยู่บ่อยครั้ง เพื่อตอกย้ำว่าทกรรมที่ว่า สยามเป็นศัตรูของชาติ และเพิ่มความ เกลียดชังไทยขึ้นในหมู่ชาวกัมพูชา

คนกัมพูชาเชื่อว่า พระโคเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ถ้าพระโคพำนักอยู่ ณ ที่ใด สถานที่นั้นก็จะมีความสุข ปราศจากภัยต่างๆ ทุพภิกขภัย ภัยธรรมชาติ หรือโรคระบาดต่างๆ เมื่อพระโคไปพำนักอยู่ที่สยามจึงทำให้สยาม เจริญขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่กัมพูชานั้นค่อยๆ เสื่อมลง คนกัมพูชายังเข้าใจอีกว่า ประติมากรรมรูปโคนันท์ที่ บริเวณพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามของไทยนั้น คือพระโคที่ไทยนำมาจากประเทศกัมพูชา

โค จึงถูกนำมาใช้เพื่อสื่อความหมายในเชิงสัญลักษณ์ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในทางรัฐศาสตร์การปกครอง

คนกัมพูชานำพระโคมาใช้เพื่อบำรุงขวัญกำลังใจประชาชน ในคราวที่ต้องสร้างบ้านแปงเมือง จะเห็นได้ว่าที่วัดพระแก้วในพระราชวังจตุรงคฆนทราชธานีพนมเปญ มีการประดิษฐานประติมากรรมรูปพระโคไว้ เพื่อสื่อความหมายว่า พระโคได้กลับคืนมาสู่ประเทศกัมพูชาแล้ว นับแต่นั้นกัมพูชาจะกลับมาเจริญเหมือนดังเดิมอีกครั้ง

โคไพรได้รับการยกย่องให้เป็นสัตว์ประจำชาติ โดยสมเด็จพระนโรดม สีหนุ เพื่อสร้าง “ชาติ” ซึ่งเป็นชุมชนในจินตนาการให้มีลักษณะเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังได้ใช้พระโค ในนิทานพื้นบ้านเรื่อง “พระโค พระแก้ว” เพื่อต่อสู้กับไทยในการช่วงชิงปราสาทเขาพระวิหารกลับคืนมา

เรื่องราวของ “พระโค พระแก้ว” ปรากฏทั้งในแบบเรียนประวัติศาสตร์ ภาพยนตร์ ไปจนถึงวรรณกรรมเยาวชน และถูกผลิตซ้ำอยู่ไม่รู้จบ ตอกย้ำประวัติศาสตร์บาดแผลระหว่างกัมพูชากับไทย จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า เรื่องเล็กน้อย ที่ดูเหมือนไม่สำคัญนั้นเป็นเรื่องที่ไม่อาจจะเลยมองข้ามได้เลย การทำความเข้าใจวิถีคิดของคนกัมพูชาจะทำให้เราเข้าใจคนกัมพูชามากขึ้น เมื่อเข้าใจกันก็จะไม่มีการทะเลาะเบาะแว้ง เป็นสมาชิกในครอบครัว “อาเซียน” ที่อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

บรรณานุกรม

- วิสุทธิ บุษยกุล. (ม.ป.ป.). วิสุทธินิพนธ์. กรุงเทพฯ: วังบูรพา.
- ศานติ ภัคดีคำ. (2546). ประวัติศาสตร์กัมพูชา แบบเรียนของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.
 _____ (2552). เขมร “ถกสยาม”. กรุงเทพฯ: มติชน.
 _____ (2556). เขมรสมัยหลังพระนคร. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ส. พลายน้อย. (2541). สัตวนิยาย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2547). ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.
- Kimsun Sothey. (2009). **Magic of Preah Kor**. Phnom Penh: Reading Books.
- Preap Chan Mara; & Van Sovanny. (2001). **Preah Ko Preah Keo**. Phnom Penh: Reyum.
- Roveda Vittorio. (2000). **Khmer Mythology Secrets of Angkor**. 3rd ed. Bangkok: River Books.
- พระแก้ว ภูริธ (n.d.). Phnom Penh: JSRC.
- บุญ อ. สุธาส. (2009). **เสด็จนิพนธ์นิพนธ์พระแก้ว**.
- សង្គមវប្បធម៌ប្រវត្តិសាស្ត្រកម្ពុជា មហាវិទ្យាល័យប្រវត្តិសាស្ត្រ
 សកលវិទ្យាល័យភ្នំពេញភ្នំពេញ